

کاربرد روش تحقیق در مطالعات روستایی (با تاکید بر مفهوم گروه‌های کانونی)

آئیث عزمی *

۱۳۸۷/۴/۲۲

تاریخ دریافت مقاله:

۱۳۸۷/۶/۹

تاریخ پذیرش مقاله:

چکیده:

امروزه نگاه محققان کشاورزی و علوم انسانی به تحقیق در روستاهای دگرگون شده است. تحقیقات کمی مورد انتقاد فرایندهای قرار گرفته است و حركت به سوی یک دیدگاه جدید است. نگاهی نو که اولین بار توسط چمبرز با بیان انتقادات به تحقیقات پیمایشی مطرح گردید. آن چه که امروز ما در این تحقیق به دنبال آن هستیم، بررسی گروه‌های کانونی به عنوان یکی از این نوع روش‌ها می‌باشد. گروه‌های کانونی در حقیقت یک روش تحقیق کیفی می‌باشد که در آن تسهیلگران و ذی‌نفعان به شکل مشارکتی در فرایند تحقیق با یکدیگر شرکت کرده و نتایج با تواافق یکدیگر بدست می‌آید. در این مقاله مفهوم گروه‌های کانونی را مطرح نموده، پس از معرفی انواع مختلف تحقیق‌های کیفی، جایگاه گروه‌های کانونی را در پارادایم هرمنوتیک در مقایسه با دیگر پارادایم‌ها ذکر نموده و ضمن اشاره به مراحل اجرایی آن، نقاط قوت و ضعف این نوع تحقیق را بیان می‌نماییم. اشاره می‌کنیم که این نوع تحقیق وابستگی زیادی به مهارت محقق دارد و ضرورت دارد که در این راستا محقق تمامی افراد شرکت کننده در تحقیق را وادار به واکنش مناسب و پاسخگویی نماید. در عین حال نتایج آن قابل تعیین نیست و در انتها اشاره می‌کنیم که این روش نیز همانند دیگر روش‌های تحقیق کیفی نیاز دارد تا اعتماد نتایج مورد بررسی قرار گیرد که در این راستا روش‌های مثلث سازی، مشاهده موازی، استفاده از همتایان و ... توضیح داده می‌شود.

مقدمه

دفاع بودن و کمتر خطا پذیر بودن مورد توجه و کاربرد متخصصان امر بوده است. با این وجود برخی معتقدند که ذهنیت مردم را نمی‌توان به صورت کمی به دست آورد، بالاخص که در داده‌های کمی شکل و ماهیت ایزارهای تحقیق منجمله پرسشنامه از تراوشهای ذهن محقق بیرون می‌آید و ممکن است با دیدگاه‌های مردم یکی نباشد، لذا جهت حل این موضوع محققان سوی تحقیق‌های کیفی روی آوردن.

جمع آوری اطلاعات و تجزیه و تحلیل آنها از جمله مسائلی است که ذهن محققان را به خود جلب نموده است. این که چه اطلاعاتی را می‌توانیم بدست آوریم که بیشترین شکل از واقعیت را داشته باشد، از جمله دغدغه‌های محققان بوده است. برای کسب این اطلاعات انواع مختلفی از روش‌های کیفی یا کمی مطرح شده است. روش‌های کمی به جهت خصوصیات خاص خود منجمله دقیق بودن و قابل

* دانشجوی دکترای جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی از دانشگاه تهران؛ مدرس دانشگاه پیام نور واحد طالقان

أنواع تحقيق‌های كيفي

در زیر به چند نمونه از تحقيق‌های كيفي که بيشترین کاربرد را در مطالعات روستايي دارند اشاره می‌شود.

- نظریه برخواسته از داده‌ها¹: این روش به تئوري باز می‌گردد که به صورت استقرائي از مجموعه‌اي از اطلاعات بدست می‌آيد. اگر اين کار خوب صورت بگيرد می‌تواند به يك تئوري ختم شود. البته باید توجه داشت که این تئوري با تئوري يك تحقيق قياسي متفاوت است. در تحقيق قياسي تئوري بدون جمع آوري اطلاعات بدست می‌آيد و لذا با اطلاعات موجود کاملاً تناسب ندارد (Borgatti:2006).

• بررسی موردي²: تعاريف متعددی از مطالعه موردي وجود دارد. بر اساس تعريف بروملي³ مطالعه موردي يك تحقيق سistematic در يك رويداد يا مجموعه‌اي از رويدادهای مرتبه به هم است که هدف آن شرح و توضیح رویدادهای اتفاق افتاده است. واحد مورد بررسی از يك فرد تا يك جامعه می‌تواند باشد. اطلاعات از طریق مطالعه اسنادی و مصاحبه و مشاهده مشارکتی بدست می‌آید (Zucker:2001).

- اقدام پژوهی⁴: با استفاده از این روش می‌توان موقعیت‌های نامعین ملموس مربوط به اقدام‌ها و عملیات آموزشی را مشخص کرد و در بهبود آن کوشید. این روش بيشترین کاربردش در کلاس‌های درس است (مثلًا در مدارس روستايي می‌تواند استفاده شود) معلم خود محقق است و نقش

اصلی را بازی می‌کند. که از اين طریق مشکل‌ها مساله‌اي که با آن روبرو است را می‌تواند حل نماید. مثل مشکلات فرایند تدریس در حین کار و آموزش را می‌تواند شناسایي کند و در صدد برطرف کردن آن برآيد (بازرگان:1376).

• زیست انگاری⁵: تجزیه و تحلیل روایی روندی است که از طریق آن محقق داده‌های عناصر درون یک گزارش توسعه‌ای به شکلی به هم پیوسته سازمان می‌دهد. فرایند تجزیه و تحلیل در واقع شامل ترکیب داده‌ها است به جای جدایی و تفکیک آن‌ها به بخش‌های تشکیل دهنده، و این یافته نتیجه مجموعه‌ای از ساخت‌ها و ترکیبات است. نوشه ترکیبی است که داستان را برای متناسب سازی دستور و چارچوب مفهومی زبان طرح ریزی می‌کند (Soliva:2007) به عبارتی ساختار جغرافیایی است که يك خط داستانی را دنبال می‌کند و قصد دارد اطلاعات ویژه‌ای را از این طریق منتقل نماید.

• قوم نگاری⁶: در این روش يك خانواده؛ همسایه؛ مدرسه؛ محل کار؛ کلینیک پزشکی؛ يك حرکت سیاسی فرهنگی سازمان یافته؛ يك جمعیت متفرق و پراکنده که بسته به نوع عملشان متحد شده‌اند؛ خلافکارانی که جرم مشابه دارند یا بیمارانی که از بیماری مشابه رنج می‌برند و نظایر اینها مورد مطالعه قرار می‌گیرند. قوم نگاری؛ مطالعات بسيط و فشرده‌ای در میان جمعیت‌های انسانی است که یافته‌های آن نه يك داستان بلکه زندگی بشریت را بازگو می‌کند. (البته قوم نگاری های کلاسيك دارای مشکل اعتبار بوده‌اند) برای رفع اين مشکل در قوم

1- Grounded Theory
2- Case study
3- Bromley
4- Action Research
5- Narrative method
6- Ethnography

عمل کنند تا دنیای خود را بهتر بسازند (شکویی: ۱۳۸۵).

۳. دیدگاه هرمنوتیکی: این دیدگاه که ریشه در ترجمه متن فلسفی دارد، اولین بار برای تفسیر متن مذهبی بکار رفت. بدین جهت در این دیدگاه می‌توان خود را به جای مولف قرار داد و از نظر زمانی و مکانی به کشف ذهن وی پرداخت.

گروههای کانونی از جمله روشهای تحقیق پژوهشی^۴ می‌باشد که زیر لوای پارادایم تفسیری (هرمنوتیکی) مطرح گردید. این پارادایم معتقد است که دانش از طریق ارایه تفسیرهای مختلف و متعدد از واقعیت و ایجاد الگوهای مورد توافق حاصل می‌شود. دانش عینی نبوده و از تعامل بین پژوهشگر و موضوع پژوهش حاصل می‌شود (بازرگان: ۱۳۸۴).

فمی و همکاران (۱۳۸۳) گروههای کانونی را در مقابل گروههای مخلوط آورده و معتقدند که گروههای کانونی گروههایی همگن از نظر جنسیت، سن یا سایر ویژگی‌ها می‌باشند که اطلاعات عمیقی در مورد یک موضوع خاص که مرتبط با کار آن‌ها است دارند. وی این گروه‌ها را شامل ۶-۸ نفر می‌داند که یک فرد تسهیل گر باید عهده دار اداره و کنترل آن باشد. بر اساس تعریف کروگر این روشی است که در آن گروهی از مردم با ویژگی‌های مشخص در یک بحث متمرکز اطلاعات و داده‌هایی از نوع کیفی را فراهم می‌کنند (فمی: ۱۳۸۵).

1- Focus group

نگاری جدید به بافت تاریخی هم توجه می‌شود (محسنی: ۱۳۸۵).

- گروههای کانونی^۱: که در ادامه مقاله بدانها اشاره می‌شود.

مفهوم گروههای کانونی^۲

سه دیدگاه فلسفی وجود دارد که پایه‌های روش‌های پژوهشی ما را در فرایند تحقیق تعیین می‌کنند که شامل اثبات گرایی منطقی، انتقادی و تفسیری است که در ابتدا به این سه نوع دیدگاه نظری می‌افکریم.

۱. دیدگاه تجربه گرایی و پوزیتیویسم: این کتب فلسفی وسیله شناخت را حواس انسان می‌داند و معتقد است، شناختی اعتبار دارد که بوسیله یکی از حواس قابل درک باشد. بدین لحاظ پوزیتیویسم به تجربه، آزمایش و مشاهده اصالت می‌دهد و روش استقرایی را برای دستیابی به کلی‌ها و به عبارتی قوانین کلی و علمی می‌پسندد (حافظ نیا: ۱۳۸۵).

۲. دیدگاه انتقادی^۳: بزرگان این مکتب را که گاهی از آن بعنوان مکتب فرانکفورت نام می‌برند، یورگن هابرماس، مارکس هورکایمر، هربرت مارکوز و ... تشکیل می‌دهند. هدف دانش انتقادی این است که به مردم نشان دهد که جامعه آنها چگونه عمل می‌کند و به مردم امکان دهد که در تحولات و تغییرات جامعه خود بدانسان که خود می‌خواهند

۲- برخی به گروههای کانونی گروههای متصرکز هم می‌گویند.

۳- طرفداران این مکتب انتقادهای گسترده‌ای را نسبت به اثبات گرایی منطقی مطرح می‌کنند. در عین حال معتقدند که آموزه‌های مارکس نیز باید اصلاح شود.

۴- برخی گروههای کانونی را نه یک روش تحقیق بلکه نوعی مصاحبه نیمه ساختارمند می‌دانند. عده‌ای دیگر نیز گروههای کانونی را جزو روش‌های ارزشیابی مشارکتی به حساب می‌آورند. به اعتقاد نگارنده گروههای کانونی جزو روش‌های تحقیق است و نه یک ابزار تحقیق.

کارکردهای گروههای کانونی

۱. مباحثه در گروههای متمرکز به محقق این امکان را می‌دهد تا مشاهده کند که چگونه مردم اظهار نظر کرده، از نظر خود دفاع می‌کنند و شاید دیدگاههای خود را در کنش مقابل تغییر می‌دهند (لیندسی: ۱۳۸۱)

۲. یکی از ویژگی‌های گروههای کانونی، دادن این امکان به محقق است تا نتایج یک پروژه‌ای را که در محیط روستایی انجام داده، بالاخص پیامدهای آن پروژه روی جامعه را بررسی کند.

۳. از گروههای کانونی می‌توان به جهت بدست آوردن اطلاعات لازم برای تهیه پرسشنامه در یک تحقیق توصیفی استفاده کرد. (بازرگان: ۱۳۸۵)

۴. گروههای کانونی می‌تواند ما را در بدست آوردن مشکلات یک جامعه در راستای یک تحقیق کیفی کمک نماید.

۵. در بازاریابی نیز گروه‌های کانونی از اهمیت به سزاپی برخوردار است. به عبارتی برای فهم این که یک محصولی که به تازگی تولید شده، آیا مورد استقبال مردم قرار می‌گیرد، یا خیر و نگاه مردم نسبت به مصرف آن چگونه است، می‌توان از این روش استفاده نمود.

۶. در مطالعات منطقه‌ای جهت ارزیابی این موضوع که مردم یک روستا بیشتر تمایل دارند که از امکانات چه مرکزی استفاده کنند و به عبارتی بهتر به کدام مکان مرکزی گرایش دارند (به صورت کیفی) و خدمات مورد نیاز خود را از چه مکانی تهیه می‌کنند، استفاده می‌شود.

در واقع گروههای کانونی به معنای درگیری یک تسهیل گر یا مسئول یک طرح، پروژه و ... است، به شکلی غیررسمی، اما ساختارمند که یک مصاحبه را در بین یک گروه ۶-۱۲ نفره هدایت می‌کند. این مدیر احتیاج به مشاوری دارد تا مصاحبه را یادداشت برداری کند (یا در صورت لزوم ضبط نماید). برخی موقع ممکن است، تماشاجی هم در این نوع مصاحبه‌ها وجود داشته باشد. (HIF:2001)

دایره کاربرد گروههای کانونی وسیع است. از جمع آوری ایده‌ها و نظرات افراد روستایی در زمینه یک پروژه توسعه روستایی گرفته تا متخصصان بازاریابی که مشتاقند، نظرات مردم را در مورد یک محصول خاص جویا شوند، این که کالایی که عرضه شده، آیا مطلوب مردم بوده است یا نه. لذا این موضوع بین مروجان، متخصصان علوم اجتماعی، بازاریابها و ... محبوبیت دارد.

مجموعه‌ای از گروه‌ها

در گروههای کانونی اغلب تعداد گروه‌ها ۳-۵ است. اگر در گروههای تعیین شده به جایی برسیم که اعضا تکراری شدند این نشان می‌دهد که از گسترش بیشتر تعداد گروه‌ها چیزی عاید محقق نمی‌شود (Aeini:2005). به طور مثال اگر تحقیق درباره نگرش افراد در زمینه امکانات کتابخانه روستایی باشد، سه گروه انتخاب می‌شوند: جوانان زیر ۲۵ سال، میانسالان بین ۲۵-۵۰ و سالمندان بالای ۵۰ که البته می‌توان تعداد و دامنه این گروه‌ها را تغییر داد. سپس نتایج بدست آمده از هر یک از این گروه‌ها با یکدیگر مقایسه می‌شود تا به یک تحلیل مشترک در آخر کار رسید.

مراحل کار گروه‌های کانونی

این مراحل به شرح زیر است:

- الف- موضوع مورد بحث بطور واضح مشخص گردد.
- ب- سوالات تحقیق مشخص شود. سوالات باید باز و برای تحریک بحث بین مشارکت کنندگان باشد. نحوه انتخاب سوالات باید از ساده به سخت بوده و دارای جهت گیری نباشد.
- ج- در این مرحله از مشارکت کنندگان دعوت به عمل می آید. گروه انتخابی را می توان بر اساس ملاک های مختلفی نظری سن، جنسیت و ... انتخاب کرد ولی در عین حال باید موظب بود که افراد انتخابی از نظر تفکری مستقل باشند و تا حد امکان همدیگر راشناسند.
- د- محل باید به نحوی انتخاب بشود که از نظر نور، تحویله و موارد مشابه راحت بوده و تحریک کننده نباشد. می توان افراد را دور یک میز نشاند به صورتی که همه بتوانند همدیگر را بینند.
- ه- در این مرحله بحث شروع می شود. باید مدیر متوجه باشد که نقش مهمی در اداره جلسه دارد. می تواند برای شروع بحث یا گرم شدن آن سوالات خود را مطرح نماید. در عین حال وی باید موظب باشد که همه افراد مشارکت کرده و هیچ فردی در بحث نقش محوری را بازی نکند به عبارتی همه دخالت داشته باشند. باید مباحث ضبط شود. می توان یک مشاور برای مدیر جلسه انتخاب نمود که مسئولیت ثبت اطلاعات را داشته باشد. در عین حال خود مدیر هم می تواند خلاصه مطالب را نوشته مشروط بر این که وی را از جلسه دور نسازد.
- و- در این مرحله بعد از جلسه، مطالب جمع آوری شده نام افراد حذف می گردد. می توان موضوعات را

نکات مهم در فرایند تحقیق

در اجرای تحقیق ضرورت دارد که به برخی از موارد زیر جهت افزایش کارایی و کسب نتایج بهتر توجه نمود که عبارتند از:

۱. بسیار مهم است که محقق قبل از تجربه این کار را داشته باشد. فرایند اجرای این تحقیق و از همه مهمتر چگونگی جهت دهی به مطالب و از کترل خارج نشدن تحقیق بسیار مهم است.

تعداد مشارکت کنندگان	تعداد سوالات	مدت زمان برای هر گروه به دقیقه	دقیقه برای هر فرد، هر سوال
۶	۸	۱۲۰	۲/۵
۸	۱۰	۹۰	۱/۱
۱۰	۱۲	۶۰	۰/۵

جدول شماره ۱- طول مدت زمان گروههای کانونی به ازای افراد و سوالات (Aeini:2005)

مربوط دانست. به هر صورت این نقاط قوت و ضعف به شرح زیر است:

الف- نقاط قوت

- ۱- سریع و نسبتاً ارزان است.
- ۲- وقتی درباره موضوعی کم اطلاع داریم، می‌توانیم از این طریق اطلاعات زیادی را بدست آوریم.
- ۳- فاصله بین مروج (یا هر کسی که می‌خواهد از این اطلاعات استفاده کند) و پاسخ‌گو را کم می‌کند.
- ۴- افراد را تشویق به ابراز نظر و مشارکت می‌کند.
- ۵- اطلاعات بدست آمده در فرمی است که همه افراد اعم از پاسخگو و مروج آن را درک می‌کند.
(Iowa state university extention:2001)

ب- نقاط ضعف

- ۱- گروههای کانونی کم مورد استفاده قرار می‌گیرد، زیرا نیاز به مهارت مدیر یا تسهیل گر و در عین حال توانایی خوبی در تفسیر اطلاعات دارد.
- ۲- معمولاً وقتی تعداد افراد زیاد می‌شود کترل آن مشکل می‌گردد، لذا حفظ تعادل در تعداد این گروهها با توجه به مهارت و کترل تسهیل گر و موضوع مورد بحث ضروری است.
- ۳- نتایج این گروه قابل تعمیم به کل جامعه نیست، زیرا گروهها به صورت دستی انتخاب شده‌اند.
- ۴- پاسخها از یکدیگر مستقل نبوده و به هم وابسته‌اند.

۲. ایجاد انگیزه، در حقیقت باید انگیزه لازم برای برانگیخته شدن افراد بوجود آید.

۳. محقق باید مراقب باشد تا همه افراد در جلسه مشارکت کنند. یکی از ساده‌ترین اتفاقاتی که در این گونه جلسات می‌افتد و محقق باید مراقب آن باشد، این است که جریان تحقیق در دست دو یا چند نفر بیفتد و بقیه مشارکت کمتری داشته باشند.

۴. محقق باید اجازه دهد که بحث از کترلش خارج شود. در عین حال نباید جلسات بی روح باشند.

۵. شاید بتوان گفت که گروه‌های کانونی نوعی مناظره است. پس باید مواطن بود تا بحث‌ها احساسی نشود و لج و لجبازی در آن صورت نگیرد.

۶. باید نتایج تحقیق به افراد ارایه شود. در حقیقت پاسخ‌گویان باید بفهمند که مشارکتشان ثمری برایشان داشته است و بنظر آنها اهمیت داده شده است.

۷. ضرورت دارد که تعداد بهینه سوالات، افراد و ... در گروه‌های کانونی لحاظ شود که این مساله در جدول شماره ۱ مشخص شده است.

نقاط قوت و ضعف گروههای کانونی

نقاط قوت و ضعف این تحقیق را می‌توان بخشی مربوط به خصوصیات تحقیق‌های کیفی دانست و بخشی را بعنوان خصوصیت خاص این روش تحقیق

(Iowa state university extention : 2001)

ارزیابی قابلیت اعتماد یافته‌ها

یکی از آفتهایی که گریبانگیر هر روش تحقیق کیفی منجمله گروههای کانونی است، پایین بودن دقت آن است که ضروری است تا موارد زیر رعایت گردد. این موارد شامل نکات زیر است (سوانسون و دیگران: ۱۳۸۱):

- ۱- درگیر کردن طولانی مدت یا شدید کنشگران مختلف: که سبب شناخت بیشتر نسبت به محیط و ذی‌نفعان و جامعه آماری مورد نظر می‌شود.
- ۲- مشاهده مستمر و موازی.
- ۳- مثلث بندی^۱ که شامل منابع، روش‌ها و محققان است که در طی این روش از طریق منابع مختلف و با کمک روش‌ها و محققان متفاوت نتایج تحقیق مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.
- ۴- تحلیل و تبیین وجوده تمایز: طیف وسیعی از محققان مختلف با دیدگاه‌های متفاوت برای بررسی موضوع بکار گرفته شوند تا وجوده تمایز مشخص گردد.
- ۵- وارسی توسط همتایان و یا همکاران: نتایج کار توسط همکاران مورد بررسی دوباره قرار گیرد.
- ۶- گزارش براساس فرضیات کاری، توصیفات زمینه‌ای و مشاهدات: بررسی اینکه آیا گزارش‌ها با فرضیات می‌خوانند یا خیر؟
- ۷- تحقیقات موازی و ارتباطات گروهی: انجام تحقیقات موازی برای تایید یا عدم تایید نتایج تحقیقات.
- ۸- یادداشت‌های روزانه انعکاسی: این یادداشت‌ها سیر مراحل تحقیق و نکات مهم پیش آمده را به ما گوشزد می‌کند.

۹- رسیدگی و ممیزی تحقیق: در پایان تحقیق به جهت ارزیابی مراحل صورت می‌گیرد. صحت و عدم صحت مراحل تحقیق در این مرحله باید مشخص گردد.
 ۱۰- اثرگذاری بر ظرفیت آگاهی و عمل ذی‌نفعان: باید هر تحقیق خوب بر محققان اثرات مثبت و چشمگیری داشته باشد.

نتیجه گیری

گروه‌های کانونی یا به تعبیری گروه‌های متمرکز بر اساس دیدگاه هرمنوتیکی از تحقیق بنیان نهاده شد. در این دیدگاه واقعیت را مفهومی ذهنی دانسته‌اند. گروه‌های کانونی را می‌توان روشی جهت گردآوری اطلاعات دانست که طی آن محقق با ایجاد گروه‌هایی ۶-۸ نفره و هدایت یک بحث مشترک به جمع آوری اطلاعات می‌پردازد و در نهایت با مشارکت خود افراد تجزیه و تحلیل نهایی را صورت می‌دهد. دامنه کاربرد این روش گسترده است و از ترویج کشاورزی گرفته تا جغرافیا، علوم اجتماعی و بازاریابی را می‌پوشاند. این تحقیق به شدت وابسته به توانایی محقق بوده و می‌توان به نوعی آن را یک هنر دانست. در این روش تاکید می‌شود که افراد مورد تحقیق همگن باشند و در عین حال به شکلی انتخاب نشده باشند که یک نفر بتواند بقیه افراد را تحت نفوذ خود قرار دهد. این ویژگی در آن نهفته است که اطلاعات به سرعت و به شکل مشارکتی جمع آوری می‌شود، در عین حال باید توجه داشت که نمی‌توان نتایج آن را تعمیم داد. این تحقیق کاربردهای زیادی داشته که از ارزشیابی یک پروژه تا فروش یک محصول در بازار یا جمع آوری اطلاعات برای یک تحقیق پیمایشی و همچنین جهت تعیین مرکز خدمات در یک ناحیه متنوع است. جهت

۶- شکریی، حسین؛ اندیشه های نو در فلسفه جغرافیا، انتشارات سمت، ۱۳۸۵.

۷- محسنی، زهره؛ متدهای ترکیبی مطالعات فرهنگی، سایت درس روش تحقیق در مطالعات فرهنگی و رسانه، دکتر حمید عبداللهیان، ۱۳۸۵.

۸- لیندسى، جیمز.ام؛ (ترجمه محمدرضا رضوانی)، روش‌های تحقیق در علوم انسانی، انتشارات سمت، ۱۳۸۱.

9- Aerni, Sarah, Conducting Focus Groups in Libraries, Special Projects Librarian-University of Pittsburgh,2005.

10- Archer, Tom- Layman, Jeff-Focus group interview-Ohio Cooperative Extension Service, The Ohio State University

11- Borgatti. Steve, Introduction to Grounded Theory, Qualitative Research Methods, 2006.

<http://www.analytictech.com/mb870/>

12- Extension to Communities-Focus Group approach-Iowa state university extention, 2001.

13- Health International (FHI) - Evaluating programs for HIV/AIDS prevention and care in developing countries, p. 181-183, 2001.

14- Marketing Horizon, focus group, available at http://www.mhorizons.com/facilities/focus_group.htm, 2008.

15- Soliva. Reto, Landscape stories: Using ideal type narratives as a heuristic device in rural studies Journal of Rural Studies, Volume 23, Issue 1, January 2007, Pages 62-74

16- ZuckerDonna M, Using Case Study Methodology in Nursing Research, the Qualitative Report, Volume 6, Number 2, 2001.

افزایش اعتماد داده‌ها نیز توصیه می‌شود که در آن از موازی سازی، مثلث سازی، مشاهده مستمر، استفاده از همکاران و همیاران جهت ارزیابی دوباره اطلاعات استفاده شود.

منابع:

۱- بازرگان، عباس؛ کارگاه روش تحقیق کیفی در دانشکده روانشناسی و امور تربیتی دانشگاه تهران، زمستان ۱۳۸۵.

۲- بازرگان، عباس؛ ضرورت توجه به دیدگاه‌های فلسفی و زیربنایی معرفت شناسی در علوم انسانی برای انتخاب روش تحقیق با تأکید بر روش‌های کیفی پژوهش و ارزیابی آموزشی، مجموعه مقالات علوم تربیتی به مناسب نکوداشت محقق فرهیخته استاد علی محمد کاردان، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۸۴.

۳- حافظنیا، محمدرضا؛ مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی، انتشارات سمت ۱۳۸۵. شعبانعلی فمی، حسین؛ علی بیگی، امیرحسین؛ شریف زاده، ابوالقاسم؛ رهیافت‌ها و فنون مشارکت در ترویج کشاورزی و توسعه روستایی، انتشارات موسسه توسعه روستایی ایران، صفحه ۱۵۲-۱۵۳، ۱۳۸۳.

۴- سوانسون، برتن.ئی؛ رابرتس پی بتز، اندره، جی سوفرانکو (مترجمان: غلامحسین صالح نصب، رضا موحدی، اسماعیل کرمی دهکردی)، اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا، انتشارات سمت، ۱۳۸۱.

۵- شعبانعلی فمی، حسین؛ اصول ترویج و آموزش کشاورزی، انتشارات پیام نور، ۱۳۸۵.